

1. Οινόη: Τό ταβάνι τής σπηλιάς.

ΣΠΗΛΑΙΑ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΑ ΣΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΠΑΝΑ

Γιά νά κατανοήσουμε περισσότερο τήν ύπόσταση τού θεού Πάνα, πρέπει νά μήν ξεχνάμε τήν έπιδραση και συγχρόνως τή συμμετοχή τών τοπικών παραδόσεων και μύθων μέσα σ' ένα γενικό σύνολο, πού δημιουργήθηκε, στό μεγαλύτερο μέρος του, άπ' αύτή τήν έπιδραση. 'Ο τραγοπόδαρος θεός ήταν τόσο δεμένος μέ τήν κλειστή και όρεινή 'Αρκαδία, πού όνομαζόταν και Πανία άπό τό δνομά του, ώστε ό μύθος τόν θεωρεῖ γεννημένο άπό τά έγκατά της: «άυτόχθων» ή «γηγενής», όπως άκριθώς και ό πρώτος βασιλιάς: ο Πελασγός. Τό κοινό τών 'Αρκάδων τόν θεωρεῖ έμβλημα τής ένότητάς του μαζί μέ τό Λυκαϊό Δία και άπ' όλους τούς "Ελλήνες είναι παραδεκτό ότι ο Πάνας είναι θεός τής 'Αρκαδίας: Πάνας ό 'Αρκαδας.

Χάρη Δεληγιώργη - 'Άλεξοπούλου

'Αρχαιολόγος, μέλος τής ΕΣΕ

"Ως τόν 50 αιώνα π.Χ. ή λατρεία του περιορίζονται σ' αύτό το γεωγραφικό κέντρο της Πελοπονήσου. Από τόν 50 αιώνα και ύστερα, έξαπλωνεται σχεδόν σ' όλο τόν Ελλαδικό χώρο, πάροντας κάποια δλλή μορφή τυπικού λατρείας άπό τήν ήδη γνωστή στήν 'Αρκαδία.

Γιά την έλληνική συνειδηση ή Πάνας είναι ή είκονα του ζώου και βοσκού συγχρόνως, πρωποτοποίηση άποτυχημένης και χαλαίνωσης σεξουαλικότητας, που με τη μουσική του Ιακωντή μπορεί να άναποδογύρισε τήν ψυχοφυσιολογική κατάσταση τού άτομου, αλλά και μεγάλου συνδόλου άνθρωπων μέσα από την έκδηλωση τού πανικού.

Οι Αθηναίοι καὶ οἱ ἄλλοι Ἑλληνες καθιερώουν ώς τόπον λατρείας τούς θεοὺς τῆς σπηλαίης, δηλαδὴ φυσικά εἰρά, ἀπομακρυσμένα ἀπό τὰ ἀστικά κέντρα καὶ σε συνάρτηση μὲν ἀλλες θεόπτες πού ἔχουν σχέση μὲν τῇ φύσῃ καὶ τῇ θουκολικῇ ζωῇ: τόν· Ἐρμῆ καὶ τίς Νύμφες, τόν· Ἀπόλλωνα Νόμο, τόν· Ἀχελώο καὶ τό Διόνυσον. Στήν· Ἀθήνα, μάλιστα, γιά ιερό τού πρόσθεφαν σπηλαιώδες κοιλώματα στη βορειοδυτική πλευρά τῆς Ἀκρόπολης.

Σέ περίπτωσα ἀνάγκη, προτιμούν νά σκάψουν το βράχο ώστε νά πάρει τη μορφή κοιλώματος παρά νά ἀνεγείρουν ουσία στό θεό, κάτι πού θά ήταν τελείων φυσικό, ἐφόσον για διόλους τούς Δλους θεούς ὑπέρχαν. Μπορούμε νά κατανοήσουμε αὐτή την ἐκδήλωση ἀναλογιστοῦμε ότι ὅ Πάνας ἀντιπροσώπευε κάπιον θεο-
σκό, περιτριγυρισμένον ἀπό τό κο-
πάδι του, καθιεμένο στη σκιά κά-
πιου βράχου, ὅπως δηλαδή τόν πα-
ρουσιάζουν τά περισσότερα σπη-
λαιομόρφα ἀνάγλυφα πού τού ἀφιέ-
ρουντον ἀπό τά τέλη τού δου αιώνα
π.Χ. και σ' ὅλη τήν διάρκεια τού 4ου
αιώνα π.Χ.
‘Η σπηλιά μπορεῖ νά γαρακτωσεῖ

Η σημαντικότερη προσπάθεια της δημόσιας καλλιέργειας, τόπος που με τη φυσική άγριότητα και δημόρφια του πλοιαρίου έχει προστατεύσει το θείο. Στη σημεριά συναντάται κανείς τίς δυνάμεις που τόνων απότελον: τη ζωαδή φύση του (Πολύφρεμος) και τήν ανθρώπινην φύση του (Χειρώνας).

"Η σπηλιά έξυπνρετεί τελείωσα συμβολική λειτουργία. Συμβολίζει κάτι πού δέν ήταν απαραίτηση στη θεότητα δύο ή λατρεία ύπτηρε μόνο στην Άρκαδια, δηπου ο θεός δέσποιντε έται μέ την παρουσία του ώστε η ρομαντική σχολή μερικών μελετητών του άπειδεις ήλιακη διότιπτα.

Έξω όπο την Άρκαδια πρέπει νά δρίσουμε τοπικό πλαισίο τέτοιας μορφής πού νά θυμίζει τόπο της γέννησης του μύθου. Και αύτό είναι ή σπηλιά, ποώδη, ταυτίζουμεν με την ορεινή Άρκαδια καί την ύποδση του θεού. Αποτελεί τό πλέον κατάλληλο πλαισίο διό ότι «Ελλήνων της Αττικῆς σκέψητε νά τοποθετήσει τήθεστα άπο τη στιγμή πού τη μετέφερε στό δικό του τόπο, διαφορετικό γεωλαγώνικο καί πολιτιστικά άπο τόπου της γέννησής της.

Εἶναι ἀξιοσημεῖο δὴ ὁ Παυσανίας,
ἐνῷ μλαῖται μὲν ἐθνωσιασμῷ γά τὸ
Κυρκούειον· Ἀντροὶ καὶ γὰ τὴ σπηλᾶ
τῆς Οἰνόης στὸ Μαραθώνα, δέν ἀν-
φέρει καμία σπηλᾶ ή σπηλαιῶδες
χάραμα στὴν περιοχῇ τῆς Ἀρκαδίας
ἀφειωμένον στὸ θεό Πάνα. Ἀναρέ-
ρει μόνο ιερὸ διασταρμένα σχεδό-
νη ὅλη τὴν Ἀρκαδία. Ιερό, δῆμος,
μπορεῖ σὲ θεωρήθει καὶ θυνόν αἱρε-
μένων στὴ θεότητα, δῆμος τὸ θυνού-
της Λάμπειας ή τὸ Μαίναλο, δημοι
οι δικούανται τὴ φλογέρα τοῦ
θεοῦ, ιερὸ μπορεῖ νά θεωρηθεί ἡ
σπηλᾶ, δῆμος ιερὸ μπορεῖ νά θεωρη-
θεί και ένας ναός πού δὲν ύστερει
σε τίποτα ἀπό τοὺς ναούς τούς ἀφιε-
ρωμένους σε ἀλλες θεότητες. Παρα-
δείγματα ἔχουμε πολλά: στὴν
Ἡραία, στὴ Λυκόδουρα, στὸ Μέγαρο
τῆς Δέσποινας, δημοι οὔπτρει ιερό^{τού}
τοῦ Πάνα, δημοι ἔφθανε κα-
νεὶς περνώντας ἀπό σκάλα.

Τό σκεπτικό τού ἀνθρώπου τῶν ιστορικῶν χρόνων, που δέχτηκε τὸν ἀράκαδα θέον στὸ δικό του τοπικό ἅρασιο, ἦταν ἀδύνατο νά τοῦ ἀφιέρωσει ναού γνωρίζουσας τὴ διαφορετική οὐσίαν και τὸν αὐτόν τον ἀνθρώπου τῆς γενετειράς του καὶ τί ἀντιπροσώπευε ἡ θεότητα για αὐτούς που τὴ λάρεψαν. Χωρὶς ὁ πάντα να παραμείνει μέτοκος, ξένος πού δριμένη χρονική στιγμὴ κατοικεῖ τὴν ἀττικὴ γῆ, ἡ Ἀρκαδία ἀντιπροσώπευε κάτι τὸ ἔχωχριστο για τούς ὑπόλοιπους Ἑλλήνες, κάτι πού ἦταν ἐξω ἀπὸ τὸ δικό τους πολιτισμὸν καὶ τὴν ψυχούνθετη τους. Σάν κάτι, λοιπόν, τὸ ἔχωχριστο ἐπρεπε τὸν παρουσιαστεῖ. Ο μόνος κατάλληλος τόπος γιά νά πραγματοποιεῖται τὸ τοπικό τελετουργικό τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ, ἄλλα καὶ νά ἔκφραστεī τὴ τοπικὴ τοῦ προέλευση, ήταν ἡ σπηλιὰ καὶ διχὶ ὃ ναος τῶν κλασικῶν χρόνων, δηλ. κάποιος τρόπος αναδιάβασης τῆς Ἀρκαδίας στὸ έδαφος τῆς Αττικῆς.

Σπηλιές της περιοχῆς
τῆς Ἀττικῆς ἀφιερωμέ-
νες στή λατρεία τοῦ
Θεοῦ Πάνα.

1. Σπηλιά ΟΙΝΟΗΣ Β', Μαραθώνα (Α.Σ.Μ. 0721)

Η περιοχή του Μαραθώνα στην 'Αρχαιότητα πάτερλουντάν από την περίφημη τετράπολη της περιοχής: Μαραθώνας, Οινόν, Προβαλίνως και Τρικύρικον. Στην άκροπλοτή της Οινόνς, δημιώναντας και διατηρούσαντας την παραδοσιακή της γένεση, οι Αθηναίοι έδιπλαν την πόλη της Οινόνας, δημιουργώντας την Παυανίαν ('Αττικά 38,7) «όλιγον ἀπότερον του πεδίου, Πανός ἐστιν ὅρος καὶ σπηλαιοῖς θέας ἔχον δρός μεν εἰς αὐτὸν στενῇ προελθοῦσι δὲ εἰσὶν οἵ- και καὶ λουτρὰ καὶ τὸ καλούμενον Πανός αἰπολίον, πέτραι τὰ πολλὰ αι- εῖν εἰκασμέναι».

Στή ΒΑ πλευρά τοῦ λόφου τῆς Ἀκρόπολης τῆς Οινόης ἦταν γνωστὴ ἀπό παλιά μιά σπηλιά μὲ δύο εἰσόδους. Ἡ σπηλιά αὕτη εἶναι γνωστὴ μέ τὸ ὄνομα Οινόη Α.

Το 1957-58 άνακαλύφτηκε δυτικότερα από την προηγουμένη απλιά, στη βόρεια πλαγιά του λόφου, η είσοδος μες δλάχι, που ή περιγράφεται προσδρομέας απότια στα λεγόμενα του Παυσανία. Βρίσκεται 3 χλμ. δυτικά από το ομηρικό χωριό, σε ύψους μέτρου 118 μ., νότια από την άρχια ραχώδη του μικρού ποταμού, που πηγαίει από τις πλαγιές του Πεντελικού. Το ομηρικό Κοκκινόβραχο, καί κύνεται στη θάλασσα του Μαρώνια. Τό κοιλωμά της έχει μήκος 75 μ., πλάτος 15 μ. και το μεγαλύτερο ύψος δρόφης στους θαλάσσιους φθάνει περίπου τα 6 μ. Η είσοδος στην άνωτοική πλεύρα είναι πολύ μεγάλη. Διανοιάζεται, δημος, των καρπών της άνωσκροφής περιοδού και σήμερα το δυνογίτη είναι άρκετα εύρυχρο.

Μέ τη πρόσδιο των ἀνασκαφών, θρέψηκε καὶ δευτέρη είσοδος στην δυτική πλεύση, τοῦ ίδιου χαμηλής ουσίας ἡ πώπι. Ὁ ἀνατολικὸς θεωρεῖται καὶ η κύριη είσοδος, γιατὶ ὁ χώρος ὅλωρά είχε διαμορφωθεί πάνω σε παλιό ἐπίπεδο καὶ στοὺς βράχους είλαν καρπούς κούληστές για τὴν ἐναπόθεση ἀνθράκων. Κοντά σ' αὐτή την είσοδο θρέψηκε τείχος καὶ ἀναθηματική εγγύηρα πατήλη ἀφρισμένην ὅπου Πάνο καὶ στοὺς Νύμφες, ποὺ περέπλει ἱερό ψυχοῦ τῷ ἀρχοντα Θεόφραστο (βι. 61-8 Π.Χ.), μὲ ἀγαρευτικῶν κανόνες γι αὐτούς πού ἐμπιναν στη σπηλιά.

Στό **έωστερικό** άνοιγονται πέντε Βάλαμοι, «οι οίκοι» του Παυσανία, στολισμένοι από σταλαγμίτες και σταλακτίτες λευκών και καστανοκόκκινους. Ή δρόφη παρουσιάζει τό γαλαζοπράσινο χώμα των τυπών πετρώματος.

Στούς δράχους σηματίζονται μικρές στρογγυλές καρδιόπτες με νέρο. «τα λουτρά». Η διάνοιξη της απολίας, δύοντας φαινεται από τις πολλές γλυφές. Είναι από υπέροχο χειμάρρο πατόπιαν, που δρύγεται βιβλιοθήκη της αρχαίας θεραπείας στηρέπει. Η έλαστωση του νερού ήρθε η αίτια για τη σχεδόν καθολική πρόσκληση της απολίας. Οι σταλαγμάτες είναι κυρίως καλυμμένοι, καθώς τη σούπη τους 2 μ. κατά την ανασκόπηση δρεπάνω και διλού θαμψεμονται τελείως από το ίδιοκτη της πρόσκληση.

Στό δυτικό τμήμα πού είναι και τό λιγότερο προσχωμένο, γιατί τό δάπεδο άνηφορίζει κάπου

3,50 μ., ύπαρχει καταβόθρα, πού έπειτα από βάθος περίου 1 μ. είναι και αύτή καλυμμένη με πρόσχωση.

Είναι φανερό δι το ο σταλάκτιτες (εἰκ. 3) δημιουργήθηκαν σε δύο διαφορετικές περιόδους. Περισσότεροι και δυγκωνέστεροι φαίνονται οι καστανοκίνητοι, που έχουν και μορφή παραπετασμοειδή, ένων οι λευκοί, σε διάφορες μορφές όμαλης ή ανώμαλης ανάπτυξης, είναι νεύτεροι. Άναμεσά τους υπάρχουν και έλικτιτές.

Σημαντικό γεγονός άποτελεί ότι το σπήλαιο βρέθηκε διάτηκτο, καὶ τὸ ἔδαφος ἀδιατάρακτο – ἐπός από τις τρύπες των δάσων καὶ τῶν ἀλεπούδων – στὸν κεντρικὸν θάλαμο.

Η πανίδια τῆς σπηλιᾶς ἀποτελεῖται ἀπὸ δίπτερα, ἄρχαγες, δολχούσια καὶ νυχτερίδες, ίδια στὸ δυτικὸν τμῆμα. Η σπηλιὰ είναι νεκρὴ σημεῖρα καὶ μόνη μικρὴ σταγονοφόρη παραπρετεῖται τὶς βροχέρες ήμερες.

Στήν άριστερή πλευρά της κύριας είσοδου, μέσα σε σπηλαιώδη κοιλιά, βρέθηκαν ανθρώπινοι σκελετοί σε νεολιθικούς τάφους. Έπιστης θρέθηκαν δοτράκα παλαιότερης νεολιθικής έποχης (5000-4000 π.Χ.) καώντας και χάλκινη άγνα ανατολικής προέλευσης από τα τέλη της πρωτοελλαδικής περιόδου (2800-1900 π.Χ.).

Διευρύνθηκε ο διάδρομος που όδηγε στην πρώτη αίθουσα, και έδωσε ολόγκητές δοκιμαστικές τάφρους με 2 μ. βάθος, όπου θρέθηκαν δοτράκα άγγειων της μεσοελληνικής νεολιθικής περιόδου (1900-1600 Π.Χ.). Τα κεραμικά σύρήματα της απηλιάς έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά τεχνοτροπίας με τά εύρημάτα τών περιοχών Α' Αττικής (Ν. Μάκρη), Βοιωτίας ('Ορχομενός - Χαιρώνεια), Φωκίδας ('Ελατία) και απότολες έπεικτοσ

[Επειδή] καὶ αὐτοὶ οὐκέτι τούτου ἀρχαιότερου νεολιθικού πολιτισμοῦ, πού ἀρχίσει ἀπό τὴν περιοχὴν τῆς Θεσσαλίας, κέντρο τῆς ἀκμῆς του, δημιουργήσει σουνικισμόν στὸ Σέσκλο - Πύρασσο, Ότζάκι - Μαγούλα καὶ Σουφλί - Μαγούλα, καὶ επεκτάθηκε στὶς περιοχὲς πού ἀναφέρεμε πιό πάνω

Ανασκαφή έγινε και στην πρώτη αίθουσα της δυτικής είσοδου, όπου θρέθηκαν νεολαία κάγγαρα. Μέσα σε ένα 'αρ' αυτά, με σχήμα σφαιροειδές, που έχει για πόμα δοτράκο από έγχαρκο αγγείο, υπήρχε περιδέραιο από γυαλίνες χάρτες. 'Ολα τα άγεια αύτού του χώρου καλύπτονταν με πλάκες, και ό τρόπος της τοποθέτησης τους μάς έπιτρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται μάλλον για προϊστορικόν λερό χώρη της σπηλιάς. 'Από την άνασκαφή προέκυψε ότι ή προϊστορική περίοδος τῆς σπηλιάς, που φέταν ώς την ύστεροελαδική III (1600-1100 π.Χ.), περιορίζεται μόνο στούς θαλάμους μπροστά στις είσοδους. 'Αντιθέτα, η κλασική ή μεταγενέστερη ρωμαϊκή περίοδος άνταναλλάκτα² δηλαδή σπηλιά Στάν-

50 θαλάσσια δρέπανα δοτράκα αγγείων, πληνα ειδώλια με τόν Πάνα, θυλάκια θεότητες και Νύμφες. Στά εύρηματα υπάρχει και ένα ζευγάρι σουλαρικία, αφιερωμένα προφανώς στις Μαραθώνιδες Νύμφες, που, σύμφωνα με τήν έπιγραφή, λατρεύονταν στην οπτιλά. Άπο τήν ύστεροιολαδική III (1600-1100 π.Χ.) ώντας και τόν 50 αιώνα π.Χ. δρέπανα λειψάνια ζωῆς ή λατρείας. Είναι, λοιπόν, πιθανόν διό το σπηλαίο έγκαταλειψίτηκε στό τέλος της προϊστορικής περιόδου, και ανοίχτηκε πάλι ως λατρευτικό μετά τόν 50 αιώνα π.Χ. στά Μηδικά, διαν έγκαταστάθηκε ή λατρεία τού θεού Πάνα στο χώρο τής Α' Αττικής, συγκεκριμένα μετά τή μάχη στο Μαραθώνα τό 490 π.Χ., όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ήρόδοτος (6,105). «Αλλ άποψη θείες τή σπηλιά κατοικία τού θεού Πάνα, ἀπό δύο ξευθύκτες ή τραγούδαρος θεούς μαζί με τούς Πανίσκους του, σκόρπιος τόν «πανικό» στούς Πέρσες, που τρομαγμένοι ἀπό τή φοβερές φωνές τους τράπτηκαν σέ φυγή, μπήκαν στά πλοιά τους και φύγαν». Έτσι ο θεός πρασφέρει κίνη στους «Έλληνες, κρατώντας τήν υπόσχεση πού τούς έδωσε δι «έξ Μαραθώνη ήγέη συμμαχίου». Αύτοι, για νά ντυμήσουν τό θέο, φέρανε τή λατρεία του στο χώρο τής Α' Αττικής, αφιερώνοντάς του, για λερά, δια τη σπηλαία και σπηλαιώδη χάσματα τού τόπου μας.

2. Σπηλιά ΠΑΡΝΗΘΑΣ (Λυχνοσπηλιά ή "Αντρο Πάνα) (Α.Σ.Μ. 0090)

Η Λυχνοσπηλιά θρίσκεται στις νοιτιδικές υπέρεις της Πάρνηθας, στα θουνό Ταμύλι, άνηκε στην κοινότητα της Φυλής (Χασιά) και άπειχε περίπου μιά ώρα από το δύναμικο φυρέο. Η άκριβης θέση της είναι στην οδήγη του χειμαρρου που σήμερο λέγεται «ρέμα της Γκούρων», σε άποσταση περίπου 1500 μ. από τό θουνό «Άρμα και σέ ύψημέτρο 773 μ. Γιά το ιερό που το Πάνα δέν άναφέρουν τίποτε άρχαιοι συγγραφείς, παρόλο που τά εύρηματα του τό κατατάσσουν στά σημαντικότερο στά είδους του. Μικρές αναφορές σ' αὐτό γίνονται μόνο από τούς Αιλιανό και Μεναρόν, πού τό νομίζουν «Νημαφόρων τών Φυλαδίων». Ο πληροφορίες πρόσρχονται όποι τούς μελετητές και άρχαιολόγους του 19ου αιώνα. Ο Dowdell στις περιγρήσεις του, τό 1801, 1805, και 1806, περιγράφει τη σπηλιά και τη διασκολιά που ἀνήγεται πάνω γιά την προσπέλα-

στή της. "Επειτά ἀπ' αὐτόν, θοηθούμενοι ἀπό τὴν περιγραφὴ του, τὴν ἐπισκέφτηκαν ὁ Ross, ὁ Lolling καὶ ὁ Milchhöffer.

"Ο Ross στο Βιβλίο του σημειώνει ότι Βρήκε λύχνους και βραυόμαστη δηγενές. "Ο Milchhoff σχολιάζει αρχαιολογική χάρτη της Αττικής σε κλάματα 1/25000, σημειώνει τη θέση της απλησίας μδς δίνει σύντομη περιγραφή της και αναφέρει ότι η προεπίσκεψη είναι δινούπη από το Νότο (Χαϊδά) ή από την αντανάκλη πλευρά της καρυοφράμας ή ακόμα από τη δυτική με παρακαμψή της καρυοφράμας του βουνού. Στην Αρχαιότητα η προεπίσκεψη της απλησίας ήταν τόσο δύσκολη δύο σήμερα. Υπήρχε δρόμος πού οδηγούσε από τη θέση Ρουμάνα ηδη τη βόρεια πλευρά του πλατανάτου της απλησίας, όπου άνηψαν καὶ υπέρθινο λαζαμένης ὅμης, όπου στρέθονταν ξελιγνά σκάλα.

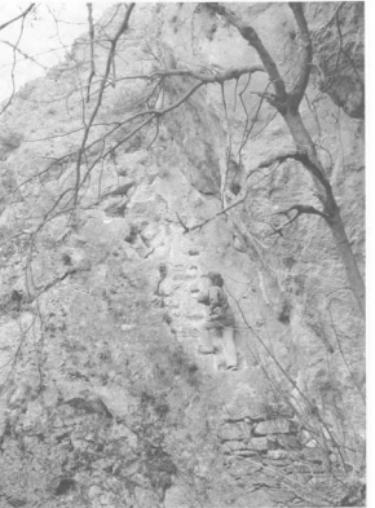
Μπροστά στο στόμιο του αντρού υπολέγεται πάλι έκταίνεται από Βόρας πρός Νότο, και έχει βράχο σαν στέγωστο. Δεξιά και δριπερά στη βράχου έχουν τόρμους κυκλώνες, τεράγγυων, σπραγώνυλων, για τη στήριξη άνθημάτων, που τά στερέωνται με συνδεμόμενα. «Ολόκληρος ο χώρος μπροστά στην εισόδου παρουσιάζει είκονα κατάκριψης, που ιδιαίτερα στο ύψος ριγού γεωτεκνικής ένεργειας δημιουργούεται και τη ριγούρα του Κελαδώνα, δηνά λεγοται και λίγη μεριά της Γκούρα, μετά την άρχοντα σύνομοια της. Τό στόμιο της απηλίας, με κλιση δυτική μάλλον, έχει στο κάτω μέρος δυνογμά 1,05 μ. και καταλήγει σε δέξια γνήσια.

Τό έσωτερικό μέρος έκτεινεται όρθιωντα σε άθερος 52 μ. και μετά συνοιγεται δεύτερος θάλασσας μηκών 10 μ. με χαρτίνη δροριφή, πρός τη βορειοανατολική πλευρά. Συναλοικό θάβως περιπολούσε 62 μ.

ελάχιστα πέντε μέρος, το οποίο την αποτελεί επικεπτόμενο με πετρωμένων ροές (goats). Στην κέντρη της απολίδας, ή υπά στα ρύπα αυτών έχει σχηματιστεί μεγάλες λεκάνες, πού έχουν χαραγμένα στο χέλιο τους. Το δάσος του νοτιού μέρους ασκεπτάται από χιονιά παραβατημένου υλικού, λευκού πυκνού, που περιέχει λαθάς άποκαλλήμενα με θαύματική ύλη κακομιά στην αρχαία γλώσσα. Στο μέσον της απολίδας, σε ουραγών ψερού σε λεκάνες, βρέθηκαν πλήθες πηνηγάρις για πρώτη φορά στην Ελάσσα.
Η απολίδα σχηματίστηκε μέσα σε έγκραφα δάσα-κλάση που άντερνα μοιάζουν δασεποτάδα. Έχει τρεις έπιφανειακές πυγές περιον, μια σε απόσταση περίπου 25 μ. απότερη από την είσοδο, άλλη έκει που βρέθηκαν τά πηνηγάρις πριν από την απλανωμένωντας λεκάνες, και τρίτη στο τέλος του βαθαίνου. Ο πλήρος ποι καλύπτει την απολίδα έχει αποτελεῖται από τα τρεχουμένα ψερά των πηγών στα χαμηλότερα μέρη της και στε-νεύει το στόμιο της είσοδου σε ίνιος πάνω από 3 μ.

Η ανασκαφή στη σπηλιά έγινε από τον άρχαιολο Σκάι το 1900. Διανοι-
τηκε το στόμιο της σπηλιάς και
έρευνηθηκε το πρώτο μέρος ως
την επιγραφή που υπάρχει χαραμένη
στό βράχο, δεξιά στο στόμιο. Η επι-
γραφή αυτή είναι ή καλύτερα διαπι-
ρημένη από όλες τις έγχαρακτες
στούντι βράχους της σπηλιάς, τόσο
στό έσωτερο δοσο και στό έξωτερο
πης μέρος. Μετά τη αωστή άν-
γνωστη της άπο τον Lolling διαβάζου-
με:

(Αγαθή Τύχη Τύχανδρος ἐκέλευσε κελάδοντά
δε τέκτονας θέσθαι τὴν εἰκὼν τοῦ Πανός ὁ θύων
δ' ἦν Τροφιμιανός).

2. Πάρνηθα: Σκαλοπάτια σκαλισμένα στό βράχο.

Η έρμηνεια τής έπιγραφής μᾶς δείχνει τό όνομα της ρεματιάς, καθώς και τό όνομα του θεού στον οποίο ήταν αφιερωμένη η σημιτιά.

Έρευνηθηκαν τρία στρώματα, πού ή διάταξη τους δεν ήταν τελείων δριζόντια και αύτό διφείλεται σε άνωμαλίες του έδαφους και στό παρασυρόμενό των πετρώμάτων ήποτε τά νερά τών πηγών. Τά στρώματα δηλώνουν τρεις περιόδους χρονομοποίησης της σημιτιάς.

α) Τό άνωτερό άνηκε στά μετά τά μηδικά χρόνια και πέρα και φθάνει ώς τά μεσανωικά. Σ' αύτό τό στρώμα θρέθηκαν περισσότερα ήποτε 2.000 λυχνάρια (άπο αύτά πήρε ή σημιτιά και τό δονμά της). Τά περισσότερα άνηκουν στούς πρώτους χριστιανούς αιώνες, ύπάρχουν, δύμας, και λι-

γα ρωμαϊκά τού 1ου - 2ου αιώνα μ.Χ. Χρισός τζίζικας τού δου αιώνα, που ίσως χρησιμευει γιά πόρπη, χρυσή άναθμηματική κλίνη, Ιατρικά έργαλεια — εικάσται διτι στό σημιτιά λατρευόταν και ο 'Ασκληπιός, διλλά και οι Νύμφες είχαν θεραπευτικές ιδιότητες — και πολλά χάλκινα νομισμάτα αύτοκρατορικών χρόνων θρέθηκαν έπισης στό πρώτο στρώμα.

β) Τό μεσαία στρώμα, μάς δείχνει πηλίνα ειδωλία, θραύσματα άγγειών που φθάνουν ήποτε 1000 π.Χ. ώς τά έρυθρόμορφα άπτικά τού δου αιώνα, λουτροφόροι με διάσκοπο ήποτε κληματόφυλλα, μικρά άγαλματα τού Πάνα και τού 'Ερμη, άναγλυφο με τίς μορφές τού Πάνα, τών Νυμφών και άντρα με τό κέρας της 'Αμάλθειας, έπισης ήποτε άλλο άναγλυφο με τίς μορφές τού Πάνα, τών Νυμφών, τού 'Ερμη και τού 'Αχελώου (εικ. 8), πού θεωρείται πατέρας τών Νυμφών, θραύσματα ήποτε κρατήρα με άναταράσσασα σκηνής ήποτε τή Φύση: σάτυρος, γίδα, θράχος και γυναικεία μορφή, ίσως τής 'Αρτέμιδας. Σημαντικότατο, δημιώς, εύρημα σ' αύτο τό στρώμα άποτελούν τά 100 γαστρώδη άγγεια (θυμιστήρια), καμαρένες ήποτε κόκκινο πτηλό με έπιχρυσία κίτρινο, πού ήποτελεί στοιχείο άσιαφολονίκη ή διτι τό σημιτιά ήπηρε χώροι λατρευτικούς.

γ) Τό κατώτερο στρώμα δείχνει θραύσματα προϊστορικής κεραμικής τέχνης, άφερμάτα σε κάποια προϊστορική θεότητα, καθώς και λίγα μυκηναϊκά ήποτε ψευδόστομους άμφορες.

Η διάταξη τών στρωμάτων, πού περιέχουν πολλή τέφρα, δίνει τήν έντυπωτη διτι κάποια έποικη τό σημιτιά ήποτε θά επαψε ων λειτουργει ήποτε λατρευτικό. Η έποικη αύτη θά δριζίσει ήποτε τήν υπερτεμνησιανή ώς τά Μητρά. Αλιτά θά είναι μάλλον οι έσωτερικές μεταβολές τού σημιτιά ήποτε κατακρηνίσεις πετρωμάτων. Στό ένδιμασμο αύτο χρονικό διάστημα, πού δημιουργήθηκε η σημιτιά, θρέθηκαν δύο άνθρωποινοι σκελετοί στήν άριστερή πλευρά τής σημιτιάς, χωρίς ίγνος ταφής ή κερίσματος. Θρέθηκαν και οι δύο συνεσταλμένοι, ή ένας μάλιστα στήριζε τό κεφάλι στόν πήχη τού χειριού του.

Η άσυνθιστη γιά τόν 50 αιώνα στάση τους και ή άλλεψιν κάθε ίχνους ταφής ήποδεικνύουν διτι οι άνθρωποι αύτοι μπήκαν στή σημιτιά ζωντανοί και πέθαναν αύτο κάποια συγκυρία ή ήποτε τό χειμερινό ψύχος και ή άστεριθικός έπιπαγος τού κάλυψε. Τά άναγλυφα πού θρέθηκαν, ήν και

είναι δια σπασμένα και τά πρόσωπα καταστραμένα, ήποδεικνύουν διτι ή λατρεία τού Πάνα συνεχίστηκε και μετά τούς πρώτους χριστιανούς χρόνους, ώστε πολλοί φανατικοί χρόνους, τή νέας θρησκείας τά κατάστρεψαν τελείω, προκαλώντας μ' ήποτε τόν τρόπο και τή θαυματική έρήμωση και έγκατάλειψη τού διπτού.

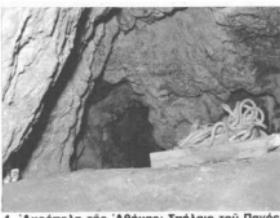
Πού και πώς ταν τοποθετημένα τά άναθματα, ίδιων τά λιθινά, δέν μπορούμε νά ξέρουμε, γιατί διτι ήπεθηκαν κόγχες μέσα στη σημιτιά. Μόνο στό άριστερο πλευρικό τοίχυμα θρέθηκαν μικροί θάλαμοι, φραγμένοι ήποτε άσθετολίθοι, και σ' έναν ήποτε αύτούς υπήρχε γαστρώδες ήγγειο γεγάπτο στάχτη και κάρβουνο (θυμιατήρι).

Τό πλήθος τών λυχναριών πού θρέθηκαν είναι ένδεικτικό στοιχείο διτι αύτά δέν ήταν προσομιαμένα γιά φωτισμό, ήποτε γιά λατρεία, διπτι ή σημεινά καντήλαι και κεριά. Κατά τόν άρχαιοιλογού Ρωμαϊοί, ή συνήθεια τών λυχναριών ήταν πολύ πολιά. 'Ετοι δικαιολογείται και ή πολλή στάχτη πού θρέθηκε στά στρώματα, καθώς και τό σκούρο γιά κράμα τών σταλαγματών ήποτε τήν αιθάλη που συσσωρεύονταν πάνω τους. Οι παρασάσεις τών λυχναριών είναι χριστιανικές.

Μάλλον θά είχαν υγραστεί ήποτε νοσταλγούς τής παλιάς θρησκείας πού δέ σκανδαλίζονταν αύτό τό σύμβολα τών χριστιανών και ήθελαν νά συνεχίσουν τήν παλιά θρησκεία, προσφέροντας στόν Πάνα τυπικό άφιέρωμα. 'Ισως αύτό τό γεγονός νά υπήρξε και ή άφορμή γιά τήν καταστροφική έρήμωση τής σημιτιάς, ήπως και πιό πάνω άναψεράμε.

3. Σπηλαιώδη Χάσματα Α', Β', Γ' και σπήλαιο Πάνα, στή βορειοδυτική πλευρά τής ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ Αθηνών (Α.Σ.Μ. 2781, 0912)

Στή βορειοδυτική πλευρά τής 'Ακρόπολης υπάρχουν όρατά τρία σημιτιά

3. Πάρνηθα: Ανάγλυφο με τόν 'Ερμη πού άδηρε τρεις Νύμφες.

ή σημαντικότερη χάσματα, μέν μικρό θάλασσας και τελείων ανοικτά (εικ. 10, 14). Τό πρώτο (Α') βρίσκεται στη δυτική πλευρά, άκριβώς πάνω από τό έκκλησακού της Αγίας Αποστολών, όπου είναι και η πηγή της Κλεψύδρας. Τό δεύτερο (Β'), στραμμένη βορειότερα, έχει να διανοιά μήνυσ 3,70 μ. και πλάτους 3,40 μ. Τό τρίτο (Γ'), πλάι άκριβώς από τό δεύτερο Β', πάντα βορειότερα, έχει είσοδο με υψος 11,20 μ. και πλάτους 4,50 μ.

Τό πέτρινα τού λόφου της 'Ακρόπολης είναι από διαθέσιτόλιο και μάλιστα σε χρώμα τεφρού ή τεφρόφυλλου. Μάλιστα πρακτικά έντυπων ή διάδρων τόν πετρώματων σε μεγάλη έκταση, κυρίως στην περιφέρεια τού λόφου. Έναί ή ανώνυμη περιφέρεια παρουσιάζει λεπτές και δισταντες διαρρήξεις. Η διάδρωση αυτή δημιεύεται σε διάφορους άποσθετικούς παρόντες, χρυσούς ή φινιούς, όπως το επιπενεκάλιον κερό, διάμαυρωμαρικούς δέρας, οι περιοδικές μεταβολές τής θερμοκρασίας. Άυτοί οι παρόντες ήταν ή αιτία τής δημιουργίας, στη βόρεια και στην ανατολική πλευρά, των σπηλαιών τού Πάνα, τού Απόλλωνα και της Αγλαών. Ως τόν καιρό των διασκαφών δημιουργήθηκαν πολλές αντιγνωμένες άναμεσα στούς μελετητές (Beule, Bursian, Lolling, Botticher) για το ποι από τά πριά σπηλαιά ήταν διφέρονταν στόν Απόλλωνα και ποι στή λατρεία τού Πάνα.

'Η μηπάρη της σπηλαίας τού Πάνα άναφερεται από πολλούς άρχαιοις συγγραφείς. 'Άναμεσα τους είναι ή 'Αριστοφάνης, ο Λουκιανός, ο Παυσινίας κ.α. Σπουδαστέρη πηγή για μάς σχετικά με τή λατρεία των δύο θεών α' αυτών το χώρο είναι η τραϊναία 'Ιων του Εύριπου, όπου ή Κρέσουν δινορέρει στόν Ιωνα τόν τρόπο τής γέννησης του, κωβάς και τόν τόπον όπου υπήρχαν τά λερό του πατέρα του Απόλλωνα. Στήν άνασκαψη, ποι έγινε από τήν άρχαιοκανοκή 'Επαρεία τό 1896, άποδειχτήκε ότι τό Β' σπήλαιο — οι ερευνητές ύποπτηρίζαν ότι δύναται στόν Πάνα από τήν πληθώρα των κοχύγων που υπήρχαν στο τούχαμα — ήταν φιερωμένο στό θεό 'Απόλλωνα, γιατί από βάθος 10-30 εκατοντά στό έδαφος θρέθηκαν δέκα μαρμάρινες άνθηματικές πλάκες που έφεραν κλοιδιά μυρτίας ή δαφνής, τό νομα τού άναθέτε και τήν έπιγραφή 'τῷ Ἀπόλλωνι τῷ ὑπὸ Μακράις καὶ ὑπὸ Ἀκραις' (εικ. 13), σε όποιστα 0,5 μ. από τό διανοιά τής σπηλαίας. 'Αρα, ο Παισιανός είχε δικιο για τό λερό τού 'Απόλλωνα «έν τῷ σπηλαιώ».

'Αποκαλύφθηκαν πάρα πολλές κόγχες με διάφορα σχήματα, στρογγυλές, τετράγωνες, και μια μεγαλύτερη στό κέντρο, που χρόμενει για υποδοχή μικρού δημάρχου. Οι κόγχες συνεχίζονταν στό διπλανό Γ' σπήλαιο, γεγονός που

αποδεικνύει ότι, άφοι είχαν καλύψει όλο τό Β' σπήλαιο, δρχίσαν νά δημιουργούν κόγχες στίς έξωτερικές πλευρές τού Γ' σπήλαιο. Αύτό, ομοίως, το τελευταίο, δε μας έδωσα τίποτα με τή ανασκαφή.

Μέ τόν καθαρισμό από τίς έπιχωσίες πού κάλυπταν τά Β' και Γ' σπήλαια παρουσιάστηκε ένα τέταρτο Δ' μέ δύο στόμια, πού συγκοινωνούν μεταξύ τους, κλειμένα αρκετά από τίς κατακρημνίσεις. Προφανώς, θά πατελούσαν ένα ένιασιο. Αύτο τό Δ' δέν είναι σπηλαιώδες χάσμα, άλλα πραγματικό σπήλαιο, γιατί ειδούσε πολύ μέσα στό βράχο. 'Επομένως αυτό πρέπει νά είναι τό φιερωμένο, από τά Μηδικά και ίστερα, στόν Πάνα. Τό συμπέρασμά μας επιβεβαιώνεται και από τίς γραπτές πηγές: α) 'Από τόν Εύρυτηδη στόν 'Ιωνα, «ενβ' Πανός ὄδυτα και θωμοὶ πέλας». β) 'Από τόν 'Αριστοφάνη στή 'Λυσιστράτη' 911 κ.έ., δηνοί οι ήρωας τού Κινησίας προτρέπει τή γυναικά του Μυρσίνη στήν συνεργεύσθω στό σπήλαιο τού Πάνα στήν 'Ακρόπολη, από ου πυρούσε νά γυρίσει καθαρή στήν 'Αθηνά, γιατί θά λουζόταν στό νερό τής Κλεψύδρας. γ) 'Από τά λογιά τού Λουκιανού στό 'Δις κατηγορούμενος', δηνοί άναφερει ότι διά Πάνας κατείχε «τό ὑπὸ τού 'Αρείου Πάγου ὀράτων ὑπὲρ τού Πελασγούκου'. Η λατρεία δηλαδή τού 'Απόλλωνα έκτεινον πρίν από τά Μηδικά σ' όλον τό χώρο τών Μακρών — στά Β', Γ', και Δ' σπήλαια. Στά δύο σκέλη τού χώρου ίδρυθηκε ό θυμός τής λατρείας τού και υπήρχαν τά άναθηματα του.

4. ΣΠΗΛΙΑ «ΝΥΜΦΑΙΟ» ΠΕΝΤΕΛΗΣ 'ΑΤΤΙΚΗΣ, (Α.Σ.Μ. 0903)

Τό Νυμφαῖο βρίσκεται στό ύψομετρο 800 μ. πάνω στό βουνό τής Πεντέλης, στό ύψομετρικό διαφόρα 100 μ. από τή γνωστή σπηλαιό τού Νταβέλη. Τό κοιλώμα τού άποτελείται από μαρμάρινους βράχους, το μήκος του μολύβι πτάνει τά 6,50 μ. και τό πλάτος

του τά 6,40 μ. 'Η όροφή του κατέπεσε στό σύντομό άρχασίου χρόνου και μάλιστα σέ έποχη πού η λατρεία γινόταν σ' αύτό. Σήμερα, δύο μαρμάρινες μονολιθικές παραστάσες και τήμα κατωφλιού αποτελούν τήν είσοδο, πού έχει πλάτος 1,13 μ. 'Η είσοδος και τά πλευρικά τού σωμάτα κτίστηκαν μέ λατύπες, όπαν άνακαλύψτηκε ή σπηλιά, για νά έμποδιστεί τό γένιμα τού Νυμφαίου με χώματα και πέτρες.

'Η κατακρήμνη τής όροφης ήταν γενικό μάλλον κατά τόν έπος τρόπο: Τό κυριότερα λατομείο τής 'Αρχαιότητας βρίσκονταν 30 μ. πού ψήλο όπα τό Νυμφαῖο. Κατά τή λατόμηση έπεφταν κομμάτια πρό την πλαγιά και έφταναν έως τού Νυμφαίου. 'Από ουρανό δη κάποια λατομία τού μαρμάρου, πού έγινε πάνω όπα τό 'Αντρο τού Νυμφαίου, φύλανεται ότι κατέπειον οι τεράστιοι βράχοι τής όροφης και έφρασαν τήν είσοδο τής σπηλαίας. Τά κομμάτια, που έπεφταν από τό λατομείο, κατάσχων, με τή πάροδο τού χρόνου, τόσο τήν είσοδο δο και τήν περιοχή γύρω όπα ουτό, ώστε σήμερα υπάρχει πολύ στέρεο στρώμα λατύπης πάνω όπα τή φυσική έπιφανειά τής πλαγιάς τής Πεντέλης.

'Η Μονή τής Πεντέλης, έχοντα τήν κυριότητα τής περιοχής, τή νοικιάσα σε έπιχειρηση, για νά έρευνησε τό κάποιο από τή λατύπες πέτρωμα. Οι έργατες δημιουργήσαν λακοειδες δρυμά και έβρασαν τυχαίως τό έσωτρο κοιλού τού Νυμφαίου, τό θεώρησαν για πλάκα μαρμάρου και τό έπιπασαν.

'Ανασκαφή ήρχισε τό 1952 από τό όρχασταλόγο Γιάννη Παπαδημητρίου και τόν επιμελήτη Θεοχάρη. 'Η οπουδιάστητα αυτής τής άνακαλύψη είλην μεγάλη, γιατί έχουμε μιά από τίς πιο σπανίες περιπτώσεως που έρχεται στή φών τήν 'Ελλάδας άθικτο άντρο, άφιερωμένο κυρίως στής Νύμφες, με τά ουραδιά σε εύρημα που δίνουν ένδειξεις για τόν τρόπο τής λατρείας αύτών τών θεοτήτων. Βρέθηκαν 2 διάνγλυφα, τοποθετημένα πάνω στέ άστρες πού μοιαζουν με οποιδήλους κυλινδρικού κίνα, και δέν υπερβαίνουν χρονικά τόν 40 αίώνα.

Τό πρώτο άνάγλυφο, πού χρονολογείται από τό 350 π.Χ., παρουσιάζει μέσα σε ναϊσκο, με παραστάσες και χρωματιστά άκροκέραμα, τό Πάνα,

5. Πεντέλη: Σπηλαιόμορφο άνάγλυφο

6. Λεπτομέρεια τής εικ. 5 μέ τόν Πάνα.

7. Πεντέλη: Μαρμάρινη λεκάνη.

τίς Νύμφες μέ μοδήρη χιώνα και ιμάτιο, τὸν Ἐρμῆ και τοὺς τρεῖς ἀνάθετες ποὺ θά πρέπει νά ήταν οι λατόμοι τοῦ Βριλητοῦ. Η βάση τοῦ ἀνάγυψου ἔχει τὴν ἐπιγραφή: «Τηλεφάντη Νικήτας Δημόφιλος ταῖς Νύμφαις ἀνέθηκεν». Βρισκόταν στὴν ἀρχικὴ τοῦ θέση, ἀνάμεσα στὸν δύκο τῶν σταλαγμάτων, και ἡταν στραμμένο πρὸς τὸ νότιο τοῖχο, δου προφανῶς εἶχε τοποθετηθεῖ καὶ τὸ δεύτερο ἀνάγυψο. Τά ὄντας τῶν ἀναθετῶν πάντοτε συχνά στὸ χώρο τῆς Ἀττικῆς.

Τὸ δεύτερο ἀνάγυψο χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 310 π.Χ. Στηρίζεται σὲ ὅρθογναί βάση, ποὺ ἔχει τὴν ἐπιγραφή: «Ἀγαθήμερος τὰς Νύμφας ἀνέθηκεν». Ή σκηνὴ ἔξελίσσεται μέσα σὲ σπήλαιο. Οι τρεῖς Νύμφες φέρουν χιώνας και ιμάτιο. Ο Ἐρμῆ παρουσιάζεται γυμνός, κρατᾷ τὸ κόπρειο στὸ χέρι, ἔχοντας διπλῶμαν τῇ ἡλιαμδίᾳ τοῦ. Οἱ Πάναις ἐτοιμάζεται νά παιει τῇ σύριγγά του και κάποιος νέος ρίχνει κρασί ἀπὸ οινοχόη στὸν κάνθαρο τοῦ ἀνάθητη. Ή ἀπεικόνιση τοῦ Πάνα παρουσιάζει τὰ ίδια στοιχεῖα μέ στοιχεία ἀνάγυψου πάλι ἀπὸ τὸ Ἀντρὸ τῆς Πάρνηθας. Ή σχέδον τέλεια πλαστικότητα τῶν μορφῶν δίνει τὴν ἐντύπωση περίσσων ἀγαλμάτων.

Ἐκτός ὅπλο τῷ διο ἀνάγυψῳ, βρέθηκαν: Τὰ κομμάτια μαρμάρινης λεκάνης, μιστοτελειωμένη ύλιστο, ποὺ μᾶς είναι δηνών του σκοπος πού ἔξυπερτούσε, πλάκες χωμένες βαθιά στὸ χώμα, πού μᾶλλον θά στηρίζαν τραπέζα προσφορῶν, τμῆμα ἀγώνυμου νεροῦ, πήλινο στὴ βορινὴ πλευρά τῆς σπηλαίας μέσα σὲ κοιλότητα δηνου, δηνως δέχνει τό ἀμμουδερό υγρὸ χώμα, πρέπει νά υπῆρχε πηγὴ, κ.κ.

Οι δεύτερη συμπληρωματικὴ ἀνασκαφὴ πρόσφατα ἔφερε σὲ φῶς πήλινα εἰδώλια και πολλά λυχνάρια (εἰκ. 17). Ή χρήση λυχναρίων, στὴν περίπτωση τοῦ Νυμφαίου, ἔξυπερτούσε πρακτικούς και δηλι λατρευτικούς σκοπούς, γιατὶ δὴ είχαν ἔχην φωτιάς. Ήρα είχαν χρησιμοποιηθεὶ γά φωτισμό και δηλι για προσφορές στὶς θεότητες, δηνως ἔνδεικτικά παρουσιάζεται στὸ Ἀντρὸ τῆς Πάρνηθας. Τά πήλινα εἰδώλια, πάνια και ἐρμαϊκά, μᾶς γνωστοποιούν δηλι ή λατρεία στὸ Νυμφαῖο ἀρχίσας τά τέλι τοῦ Σου αιώνα και συνεχίστηκε δηνως τὸ 2ο αιώνα μ.Χ., δηνως και καταστράφηκε ἡ σπηλιά.

Οι λατόμοι τῆς Ἀρχαιότητας καταφεύγαν μέσα στὸ σκοτάδι τοῦ διατρού για νά ἐκουραστούν και νά

πιοῦν νερό ἀπὸ τὴν πηγὴ. Οι δηνοι τῶν σταλαγμάτων (εἰκ. 16), μέσα στὸ μιαοσκόταδο, μέ τα περιέργα σχήματα τους, τοὺς ἔδιναν τὴν ἐντύπωση Νυμφῶν σὲ διάφορες στάσεις. Μέ την ἐντύπωση αὐτή ἀρχίσε και ἡ λατρεία τῶν Νυμφῶν, ποὺ δηλι οὐρανούσι παρουσιάσεται νά ύπαινουν. Ή δηνότητες, πού ἔχουν σχέση μέ τὸ νερό, ἐκτός ἀπὸ τὶς θεραπευτικές ιδιότητες, είχαν και τὴν ικανότητα προφέτεύουν, για' αὐτὸ ὄρισμένα δηντρα ήταν συγχρόνως και μαντεία. Ή λεκάνη ποὺ δρέθηκε μᾶς δείχνει ίωνς δηνοι πρόκειται και στὴν περίπτωση αὐτή για νυμφαῖο - μαντείο, γιατὶ δηλι υδρομαντική και ἡ λεκανομαντεία ήταν γνωστές ἀπὸ πολὺ παλιά. Τό Νυμφαῖο είναι μοναδικό στὸ εἰδος του, γιατὶ κανένας ἀντρὸ ὄντη μερα δηνότης δηνως ήταν τὴν ἐποχὴ τῆς λατρείας του. Μᾶς παρέχει τὶς ποι θεότητες ἀπόδειξεις για τὸν τρόπο τῆς λατρείας τῶν Νυμφῶν.

5. Σπηλιαὶ τοῦ Πάνα, ΔΑΦΝΙ (Αιγαίλεω) Ἀττικῆς (Α.Σ.Μ. 0114)

Στὸ δρόμο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα πρὸς τὴν Ἐλευσίνα, περνώντας τὴ σημερινὴ Ἱερά Ὁδό, πού σέ πολλά σημεῖα ἀκολουθεῖ τὰ ἔχη τῆς ἀρχαίας, σταματάει κανεὶς στὸ παλιό μοναστήρι τοῦ Δαφνιοῦ, κοντά στὴ δασωδὴ περιοχὴ τοῦ Κορυβαλλοῦ, στὸ Αιγαίλεω. Λίγα βήματα μετά τὴ μονή, ἀν στραφοῦμε ἀριστερά, πρὸς τὴν ἀπότομη πλαγιὰ τοῦ Σουνοῦ, ἀντικρίζουμε τὴ σπηλιά, στὸ σημεῖο ἀκριβώς δηνου διακόπτεται ἡ λουριδὰ τῶν πευκῶν. Τό δηλικό βάθος της είναι 11,55 μ. Τό μέγιστο πλάτος της 7,80 μ. Τό σχήμα τῆς μοιάζει μέ χων.

8. Δαφνί: Εισόδος σπηλιάς.

Τό πλάτος τοῦ στόμιου είναι 7,65 μ. και καταλήγει σέ καμπτόλη.

Η σπηλιὰ χωρίζεται μέ φυσικὲς προεξοχὲς σὲ τρία διαμερίσματα. Στὸν δράχαιον χρόνον, τὰ φυσικὰ κοιλωτά του δαπέδου συμπληρώθηκαν μέ ἐπιχώρια ἀπὸ κονιά, καθὼς ἐπίσης και πολλὰ μέρη τῶν πλευρικῶν τοιχωμάτων. Εἰ γίνει, δηλ., τεχνητὴ ἐπέργεια λίγων καιρῶν μετά τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς λατρείας. Στὸ δεύτερο διαμερίσμα, πού δηλι οὐρανούσι τοῦ κατεβαίνει στὸ ψηφό τῶν 1,62 μ., υπάρχει πάλι ἐπίστρωτη κονιάτων. Τό τρίτο διαμερίσμα βρίσκεται στὴ φυσικὴ του κατάσταση και οι φυσικὲς προεξοχὲς τοῦ δράχου σηματίζουν εἰσόδο, πού ὑπέχει ἀπὸ τὸ διαχωριστικὸ τοῖχο τῶν δύο πρώτων διαμερισμάτων περίου τρία μέτρα.

Στὸ τέρμα τῆς σπηλαίας ἀνοίγεται μικρὸς χώρος, βάθους 2 μ. και πλάτους 0,90 μ., μὲ κατεύθυνση δυτική. Στὸ τμῆμα αὐτὸ, μέσα στὶς φυσικὲς ρυμιγές του δράχου, δρέθηκαν δάστρα και ἀγελα καλυμμένα μέ τὸ λίγο χώμα του κοιλώματος.

Υπάρχουν δύο τοιχοὶ μπροστά στὴ σπηλιὰ: Όντας είναι ἀναλημματικοὶ και διευκόλουν τὴν πρόσβαση στὴ σπηλιὰ, και δηλι ὅπλος της προσφέται για τὸ πρόσθιο τὸ στόμιο τῆς πανίδης.

Η ἀνάβαση στὴ σπηλιὰ γίνεται μέ συνογύμνηση στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο, και ἀπὸ μικρὴ οἰκλύ στὸ ποιο μέρος του δράχου. Τά σκαλοπάτια ήταν λαβεμένα στὸ βράχο.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τοίχου παραπέται στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, καλύπτοντας περίου τα 2 μέτρα. Πρὶν αὐτὸ τὴν ἀνασκαφὴ, πού ἔγινε ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγον I. Τραυλό τὸ 1937, ὑπήρχε ἐπίγειων στὸ διπέδο ὑψοῦ 10 εκατ., καλύπτει τὸν τοίχο που ἔφερε τὸ στόμιο και ἐφένει ὡς τὸ δεύτερο πού χώριζε τὸ διο μέρος.

Τὸ ὄρχαιο στρόμα μᾶς ἔδωσε κομμάτια ἀπὸ εἰδῶλια, ἔνα δόλκοληρο λυχνάρι, ἀγγεία κυρίων μελανόμορφα, λουτρόφορους, λυκήθους. Τά εύρηματα δέν είναι στουδούδια, ἀλλὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νά ὄρισουμε χρονικὴ τὴν ἀρχή και τὸ τέλος τῆς λατρείας στὸ

σπηλαιού καί τίς θεότητες πού λατρεύονταν μέσα σ' αὐτό.

'Ο βωμός στή δυτική πλευρά, έξω ἀπό τή σπηλιά, θά ίδρυθηκε διαν έγινε ή τεχνητή διαμόρφωσή της, λίγο μετά τήν ἑγκαθίδρυση τήν λατρείας. Κοντά στόν τοιχό πού την ἔφραζε, ή θεση αὐτή είναι ή πιο καταδλήη για τήν ίδρυση τού βωμού, που πάντα ύπήρχε στά δύντα, όπως θεωρίωνταν οι γραπτές πηγές. Τά θραύσματα, τά υπολείμματα τής φωτιάς καί τής τέφρας τών μικρών διστάνων, ένδεικτοί ότι προσφέρονταν θυσίες, οι λουτροφόροι (ἄγνεια ἀφίερωσης) καί ιδιαίτερα οι πληνες σωληνοειδείς μορφές είναι χαρακτηριστικά εύρηματα τής λατρείας τού Πάνα καί τῶν Νυμφῶν.

Παλαιότερα εύρηματα τού δου αιώνα δέ βρεθηκαν. Καί αύτού ἀποδεικνύεται δι μέ τη μεγάλη ἀνάπτυξη τής λατρείας τού Πάνα μετά τα Μηδικά ἔξαπλώθηκε καί έδω ή λατρεία. Στήν ἀρχή τό τυπικό τής λατρείας θά γινόταν μονάχα μέσα στή σπήλαιο, χωρίς καμιά τεχνητή διαμόρφωση, οι θυσίες προσφέρονταν ἀπευθείας ἐπάνω στό δέδαφος. Τά μικρά ἀντικείμενα εὐλάβειας τοποθετούνταν πάνω στό δάπεδο. Γι' αύτού βρέθηκαν σε πολὺ μικρή ἐπίχωση.

'Αργότερα, μετά τήν πρώτη λατρεία, ἔγινε καί ή τεχνητή ἐπεξεργασία του. Αύτό τεκμηριώνεται ἀπό τό λεπτό πάχος τής ἐπίχωσης καί ἀπό τά εύρηματα, που κανένα δέν είναι νεότερο ἀπό τόν δο αιώνα.

'Η ἔλλειψη εύρημάτων ὀλλης ἐποχῆς μᾶς κάνει νά ύποθεσούμε δι μηργοφράγματα.

Στούν χριστιανικούς χρόνους χρηματοποιήθηκε για καταφύγιο ἀσκητῶν, ἐφόσον ήταν κοντά στή μονή Δαφ-

νιοῦ, πού ίδρυθηκε τούς πρώτους χριστιανικούς χρόνους. Μάς οδηγεῖ σ' αὐτό τό συμπέρασμα μεγάλος χρωματισμένος σταυρός, στήν ἀριστερή πλευρά, πάνω στό ἀρχαίο κονίαμα.

Στά χρόνια τής Τουρκοκρατίας ίσως χρηματοποιήθηκε καί γιά στάθλος, μετά τήν ἑγκατάλευψη του ἀπό τούς μοναχούς.

6. Σπηλιά «ΝΥΜΦΟΛΗΠΤΟΥ» Βάρης Άττικής, (Α.Σ.Μ. 0080)

Τό σπήλαιο βρίσκεται BA τής Βάρης, κοντά στόν ἀρχαίο Δῆμο Ανάργυρου τής Άττικής, στήν κορυφή ἐνός ἀπό τούς λόφους τού 'Υμηττού σέ ύψομετρο 290 μ. Ο λόφος αὐτός ἔχει διάφορες ὄνομασίες. Όνομαζεται «Σπηλαιό» ἀπό τήν ίδια τή σπηλιά. 'Η σπηλιά πρωτοεξερευνήθηκε ἀπό τόν Chandler, πού περιγήγιθκε τήν 'Άττική τό 1765. Τό 1809-1810 δέχθηκε τήν ἐπίσκεψη τού λόρδου Βύρωνα, πού συνοδεύονταν ἀπό κάποιους μοναχούς γιά νά τού φωτίζει τά περάματα. 'Ερευνήθηκε ἐπίσης καί ἀπό ἀλλούς ταξιδώτες. Τό 1902 ή 'Άμερικανηκή 'Αρχαιολογική Σχολή ἀποφάσισε τήν ανασκαφή τής ἔρευνα.

10. Βάρη: Νόμισμα τού Μεγ. Κιναντάνιου
(Νομισματοκοπείο Τρεβήρων γύρω στα 318-319)

'Η εἰσοδος τής σπηλιάς βρίσκεται σέ τέτοια θέση, ώστε εύκολα μπορεί κανείς νά τήν ἀντιληφτεί. 'Έχει σχήμα ὀχιδάδας, καί τό ἀνοιγμά τής κατεβαίνει κάθετα τή γλυπτήρι έπιφανεια τού θυνουν. Τό μήκος ἀνοιγμάτος της δέν επερνά τά 4 μ. καί τό ύψος της τά 2 μ. Κατεβαίνει κανείς τα 12 σπασμένα σκαλοπάτια στή δυτική πλευρά καί φθάνει σέ πλάτωμα. 'Από δώ διακρίνουμε τής δύο αιθουσες τής σπηλιάς, πού χωρίζονται μεταξύ τους ἀπό ὄγκωδη παραπετασματοειδή τοιχο. Στό σημείο πού τελειώνουν τά σκαλοπάτια διακρίνει κανείς δύο ἐπιγραφές. 'Από τήν πρώτη μαθαίνουμε ότι κάποιος «Ἀρχέδημος ὁ Θηριανός» ἐσκαψε τό βράχο γιά νά τήν ἀφιερώσει στής Νύμφες. 'Η δεύτερη, μέ μεγαλύτερα γράμματα, ἐπαναλαμβάνει σέ δωματική διάλεκτο τή φράση «Ἀρχέδημος ὁ Θηριανός».

Τά σκαλοπάτια δηδούν σέ θέση στήν πάνω πλευρά του μεγάλου θαλάμου. Βωμός ἀστρεπά είναι ἀφιερωμένος στό θεό Πάνα. Τό σχήμα του μοιάζει μέ τό πρόσωπο Ιερού (εικ. 13). 'Οπωδήποτε ύπηρχε γλυπτό στό ἐσωτερικό του, ἐνώ ἀλλα γλυπτά, χωρίς ἀμφιβολία, θα διακοσμούσαν τίς πλευρές του. Δεξιότερα αύτού τού βωμού ἀλλη κόγχη, λιγότερο στολισμένη, ἔχει ἀποιμηση σετωματος, πού καταλήγει σέ ἀκρόκεραμο σχήματος τό. Ένδιαφέρουσα είναι ἡ ἀκέφαλη καθιστή στό θρόνο φιγουρά, πελεκημένη στό συμπαγή κρυσταλλικό βράχο.

Πολλές γνώμες έχουν διατυπωθεί γιά τό θεό ή τή θεά πού παριστάνει τό γλυπτό, γιατί είναι πολύ καταστραμμένο, τό φύλο δέν έχουμε καμία μαρτυρία πού

9. Βάρη: Βωμός Πανός.

11. Βάρη: Τό ὄνταγλυφο τού 'Αρχέδαμου.

Θά θοιθούσε νά καταλήσουμε σέ συμπέρασμα. "Ισως τά έξογκώματα στόν κορμό νά είναι οι άπολήσεις τών μαλλιών ή κάποια ένδειξη θηλυκότητας.

Πίσω άκριβώς άπό τό θρόνο άρχιζε άκανόνιστη σειρά άπό ράφια, σέ διάφορα άποκρήματα σημειά τής περιόδου. Στό χαμηλότερο άπ' αυτά ύπάρχει έγκοπή για νά περάσει ο τένοντας ένθνος άπό τά 30 άναγλυφα πού βρέθηκαν στήν άνασκαφή. Κανένα, δώμας, άπό αυτά δέν ταιριάζει στήν έγκοπή.

Κατεβαίνοντας τά σκαλιά πρός τόν «πυθμένα» τής σπηλιάς, φτάνει κανείς σέ άλλο θωμό, σκαλισμένο επίσης πάνω στό βράχο. Άποτελείται άπό δύο δρόφους, χωρισμένους μεταξύ τους μέχαμπλο χώρισμα. Στό έπάνω τημῆα του υπάρχουν δύο καλόπτερες, πού ίσως νά έγιναν για νά δέχονται στονδένης ή και μικρά άφερώματα. Στό ίδιο μέρος ύπάρχει ή άναπαράστασή της. «Απόλλωνος έρσο». Καμία δλλή ένδειξη για λατρεία τού Απόλλωνα δέ βρέθηκε στή σπηλιά.

Δίπλα άκριβώς άπό αυτό τό θωμό έχουμε τήν πιό ένδιφέρουσα φιγούρα άπό δύος είναι σκαλισμένες στούς βράχους τής σπηλιάς: τό γλυπτό παριστάνει τήν εικόναν ἀντρά εργαλεία του, τό ασφυρί καί τό δρθυγμανίσμενό, ργελαία τών γλυπτών καί τών λιθεδών (εικ. 25). Η λέξη «Αρχέδημος», χαραγμένη δύο φορές στο βάθρο, έμπρος άπό τό πρόσωπο του, φαινεταί νά είναι τό δύνουμα του. Τό άναγλυφο, λίγο πιο μεγάλο άπό τό φυσικό μέγεθος, είναι σκαλισμένο σέ ένα έπιπεδο. Ή έργασία του είναι άδρη καί άδεξια.

Άπο τά τελευταία σκαλοπάτια τής εισόδου και με κατεύθυνση πρός τό βάθος τής σπηλιάς βρέθηκε, στήν άνασκαφική έρευνα, τοίχος, πού μέ τή φορά τής κατεύθυνσής του δημιουργούνται διάδρομο καί άρκετά πλατιά έξεδρα κάτω άπό τό θωμό μέ τήν έπιγραφή πρός τόν Απόλλωνα. «Υπάρχει περίεργη υποστήριξη τού τοίχου, σ' αυτό τό έπιπεδο, φτιαγμένη άπό πυκνό στρώμα λιωμένης κρυσταλλικής πέτρας. Μ' αυτή τήν πέτρα είναι γεμάτο κάθε μικρό διάσπητο του βωρίου τήματος. Αν άπο τό ίδιο ίιλικό είχε άρχικά στρώθει δύος ή διάδρομος, θά πρέπει νά παρουσιάσει τήν εικόνα πολύ δύορφου μονοποτού γιά τό πέρασμα τών Νυμφών.

Άναμεσα στό διαχωριστικό κρυσταλλικό δύγκο τού βράχου στή δεξιά

πλευρά καί στό μερικό χώρισμα στά άριστερά ύπάρχει κατώφλι πού όδηγει άπό τό μεγάλο θάλαμο σέ ενώ μικρότερο. Ο θάλαμος αυτός έχει μήκος 5 μ. Οι βροσκοί πού έπικεπτονταν τή σπηλιά, για νά πάνω νερό άπό τήν πηγή ή νά έκευραστούν, άναψαν φωτιά καί ο όπαρης δρόμος τού θαλάμου τών τοίχους καί τήν δρόφη. Στό χαμηλότερο σημειό τού θαλάμου ύπάρχει πηγή. Ο σταλακτικός διάκομος τού θαλάμου αυτού είναι πολύ πιό πλούσιος άπό δ.τι τού μεγάλου, δημού οι πειριστόρες σταλακτίτες είναι σπασμένοι. Μετά τήν άνασκαφική έργασία, στή μιά πλευρά τού θαλάμου άποκαλύψτηκε κιτσιάς λάκκος πού μοιάζει με στέρνα ή δεξαμενή. Ο Chandler πίστεψε πώς ο λάκκος περιείχε τόν «κήπο» τών Νυμφών, όπως ίναναφέρεται σέ έπιγραφή. Άνηφορίζοντας πρός τήν έξοδο βρίσκουμε πάλι σκαλοπάτια καί άριστερά, στό πλευρό τής σπηλιάς, σκαλιστή έλλειψειδι γούρνα, πού μάζευε τό νερό πού πάταλε άπό τό βράχο. Επιγραφή «Χάρτος» μάρτι παρασένευε με τό μονό άριθμό τής λέξης, άλλα ή άνακαλύψη γυναικείου κεφαλιού λίγο πού πάνω δεξιά μάζει δινεις κέηπηγη. Ή έπιγραφή χωρίς άμφιβολία χαράκτηκε μετά τό ομίλευμα τού κεφαλιού, πού πιθανώς νά μήν είναι τίποτε άλλο παρά ή έξοδαληνση κάποιας φυσικής άνωμαλίας τού βράχου. Μάζι ψυμίζει τή σύζυγο του Ήφαιστου, Χάρη. Λίγα θήματα πού κάτω ύπάρχει άλλη προεξοχή τού βράχου, περίπου ένα μέτρο πάνω άπό τό δέδαφος, πού παρουσιάζει τό σχήμα κεφαλής λιονταριού.

Η άνασκαφή τής σπηλιάς από τήν Αρχαιολογική Σχολή άρχισε μπροστά άπό τό άγαλμα τής καθούσης θεάς, γιατί αυτό τό σημεῖο βρισκόταν κοντά στήν είσοδο καί τό δέδαφος φωνάζει νά είχε καταρρεύει. Τό τημῆα πού μετακινήθηκε 3.5 μέτρα μπροστά άπό τό άγαλμα έδωσε διστάκα έρυθρομορφών δγυεών, διύλικα διάκτονα άρθρωμάλιας καί ένα μικρό κομμάτι άνδυλουρου καί άρκετά κοκάλια μικρών ζωάν. Καθώς πρωχρώνεται η άνασκαφή έρευνα στήν είσοδο, ανοίκτηκε χαντάκι στή βάθος τής σπηλιάς. Μετά τήν έρευνη τού πρώτου στρώματος, που άποτελούνται περισσότερα πάντο βράχους, έκαναν τήν έμφαση τους μεγάλος άριθμός από πλήνα κομμάτια καί λυχνίες. Ανοίκτηκε δεύτερο χαντάκι πρός τήν πλευρά τού άνδυλουρου τού Αρέθεδου με κατεύθυνση πρός τό προπηγώμενο ώτε ένωμπρακαν καί δύο. Σ' αυτή τήν περιοχή δέ βρέθηκε καμία στρωματώση. Τό δέδαφος ήταν λασπόδες, ύγρος, βαθή στή μεταφορά, καί έπειτα τά ευρήματα είχαν άναπτακει με τά χώματα δέν μπορούσε νά γίνει κακή χρονολογή διαφοροποίηση. Τό τημῆα αυτό έδωσε μερικά γλυπτάκατα, λυχνίες καί νοισμάτων. Τό κατόπιν στρώμα τών ένωμπρων τάντακών, που φαίνοντας μεγαλύτερο — πρό τό βωρίνο τέρμα —, δέν παρουσιάσει κανένα άρχαιολογικό εύρημα παρόλο πού τό βωρός υπέρβεινε τό ένα μέτρο. Τό άλλο τέρμα έδωσε αγγεία, αγάλματιδια, λυχνίες.

Όσο τό έπιπεδο χαμηλώνει προσδευτικά, στό τελευταίο νότιο διάρο, βρέθηκε ή είσοδος τού δεύτερου θαλάμου καλυμμένη με μπάδα καί έρεμα. Πρίν, όμως, άρχειται η έρευνα μέσα στό θαλάμο, καθαρίστηκε τελείως πάνω στή θάλαμο. Καθαρίστηκε τελείως πάνω στή θάλαμο. Οι πρώτης δρόμες που έφεραν στή θάλαμο ήταν πέρα από ένα μέτρο. Στό τμήμα αυτό παραπρήμησε σημείο δρόσεως στρωμάτων. Τό νεύτερο στρώμα ήταν φανερά καλυμμένο, τό μεσαίο παρουσιάσαε μεγάλη όμοιογένεια έλληνικών εύρημάτων. Τό χαμηλότερο στρώμα ήταν σύνολο από μικρές πέτρες χωρίς καθόλου χώμα στά ένδιμωσα μέρη, καί τό πάχος του δέν υπέρβεινε τό ένα μέτρο. Κανένα άρχαιολογικό εύρημα δέν υπήρχε σ' αυτό τό στρώμα, καί ο γραμμές δρόσεως ήταν τόσο καθορισμένες, ώστε είναι φανερό περικεπταί για κατασκευή άπο κατοίκους τής σπηλιάς.

Στό μικρό θάλαμο τά σπουδαιότερα εύρημάτα ήταν τά κοιμάτια τών άναγλυφών, πολύ περισσότερο στό συνολό τους άπο παντού. Αυτά, μαζί με πολλές πέτρες, ήταν συσαρωμένα ώς τήν δρόφη τής σπηλιάς, ώστε δέν ύπάρχει άμφιβολία διτί έχιν πεταχθεί εκεί σάν σκουπίδια.

Είναι σίγουρο πώς η σπηλιά κατοικήθηκε πρίν άπο τήν κατασκευή τού τοίχου, γιατί πίσω άπ' αυτόν έπήρχε σειράς άπο ρηχούς διαμούσους στό δάπεδο. Ισως χρησιμευαν γιά προσφορές δύναντας τό χωμάτινο πλάτωμα τού δαπέδου θά είχε κτιστεί. Αυτό τό πλάτωμα θά ήταν κατάλληλος τόπος γιά τό μεγαλοπρεπή χώρο των Νυμφών, όπως παρουσιάζεται στά άναγλυφα. Αργότερα δταν κτίστηκε τό μονοπάτι κατά μήκος του τοίχου, οι παιοί θωμοί έγκαταλείπτηκαν. Τό γεγονός αυτό θά είχε συμβεί μάλλον πρός τό τέλος τής έλληνικής περιόδου.

Τά άρχαιολογικά εύρημάτα τής σπηλιάς παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία: άναγλυφα, νοιμάτα, έπιγραφές, άγαλματιδια, αγγεία, λυχνίες. Από τό χαρακτήρα τού ίιλικού, καί έπειδη δέν υπήρχε πλήρης στρωματογράφηση, μπορούμε νά δώσουμε μόνο σχετική χρονολόγηση. Ή έξόρυξε δέν άπεδνως προϊστορικά εύρηματα.

Η κατάληψη τής σπηλιάς φαίνεται νά άρχισε τήν ιστορική περίοδο. Ή τεχνική τής καθιστήση φυγώρας μάς έπιπτερει νά δώσουμε πιθανή χρονολογία γύρω πάντο 550 π.Χ. Τό άναγλυφο τού Αρέθεδου μπορεί νά είναι προϊόν άπο χέρια κάποιου άδανούς καί άνώμωμου τεχνή μεταγενέστερης έποχης.

Ο 4ος καί ζωις αιώνας διντηροσεύεινται άπο τό έξαιρετικά μαρμάρινα χρυσά ποτήρια, που φέρουν την ιωνική διάρθρηση. Τό έπιπεδο χαμηλώνει προσδευτικά, στό τελευταίο νότιο διάρο, βρέθηκε ή είσοδος τού δεύτερου θαλάμου καλυμμένη με μπάδα καί έρεμα. Πρίν, όμως, άρχειται η έρευνα μέσα στό θαλάμο, καθαρίστηκε τελείως πάνω στή θάλαμο. Οι πρώτης δρόμες που έφεραν στή θάλαμο ήταν σύνολο από μικρές πέτρες χωρίς καθόλου χώμα στά ένδιμωσα μέρη, καί τό πάχος του δέν υπέρβεινε τό ένα μέτρο. Κανένα άρχαιολογικό εύρημα παρόλο πού τό βωρός υπέρβεινε τό ένα μέτρο. Τό άλλο τέρμα έδωσε κανένα άρχαιολογικό εύρημα παρόλο πού τό βωρός υπέρβεινε τό ένα μέτρο. Τό τελευταίο ένδεικτικό στοιχείο έλληνικής κατοικήσης είναι τό άθηναϊκό νόμισμα τού 2ου αι. π.Χ.

Μπορούμε νά συμπεράνουμε ότι ή σπηλιά κατοικήθηκε περισσότερο από 400 χρόνια (δος αι. π.Χ. ώς το 150 π.Χ.).

Η έπομενη σημαντική κατοχή άρχιζε περίπου με τή βασιλεία τού Μ. Κωνσταντίνου (307-337 μ.Χ.), όπως αποδεικνύεται από τά νομίσματα πού θρέθηκαν σε διάφορα μέρη τῆς σπηλιᾶς. Μέ τη διαδοχή τού Κωνσταντίου τού Β' (337-61 μ.Χ.) ή σπηλιά πρέπει νά άποκτησε περισσότερη δημοτικότητα αν κρίνουμε από τὸν άριθμον τῶν νομίσματων πού είναι μεγαλύτερος. Απ' αὐτή τήν περίοδο καί μετά φαίνεται νά κατοικήθηκε συνέχεια ὡς τήν έποχή τού Αρκαδίου (395-408 μ.Χ.). Τά νομίσματα πού θρέθηκαν ήταν σχεδόν όλα τῶν αυτοκατόρων αὐτῆς τῆς έποχής τού Ἀνατολικού καί Δυτικού Κράτους. Η ἐπανακατοικηση τῆς σπηλιᾶς ἀπό τὸν 4ο αἰώνα καί υπερα θεσιαίωνται από μεγάλο άριθμό λυχνιῶν χριστιανικῆς τεχνοτροπίας, καθώς καί ἀπό χάλκινο σφραγιδόλιθο μὲ τήν εἰκόνη τού σταυροῦ.

Η συσσώρευση τῶν εύρημάτων καί ίδιαιτέρα τῶν ἀνάγλυφων στο μικρό θάλαμο, ὁ μεγάλος άριθμός ἀπό πέτρες βαλμένες προσεκτικά πάνω στὸν τοίχο πού διασχίζει τή σπηλιά καί διόπου φαίνεται κάποια κατοπινή προσθήκη, μὲ ἄγνωστη κατεύθυνση, ἀποτελούν ἔνδεικτά στοιχεία ὅτι στούς χριστιανικούς χρόνους ἔγινε προσπέθεια νά μετατραπεῖ τό άρχαιο Ιερό καί νά ἔξαφανιστον τά ἔνδεικτά στοιχεία τῆς άρχαιας λατρείας. Τό σπήλαιο θά κατοικήθηκε ἀπό θρυσκούς καί ως τό συντρούσαν ἀπλοίοι οι θνητοί πού ἀπό τά γύρω χωριά, σκέψη στήν ὅποια μᾶς δηδούν

τά ιδια εύρηματα, πού δέν ξεχωρίζουν γιά τό διακοσμητικό τους πλούτο. Τό συμπέρασμα, πού φτάνει σ' ἔμας ἀπό τά κείμενα, είναι πώς ὁ Πλάτωνας, ὃταν ἦταν παϊδι, μεταφέρθηκε ἐδώ ἀπό τοὺς γονεῖς του, τόν Ἀριστίωνα καί τήν Περικλίνη, καί πώς θυσίαζαν γιά χάρη του στόν Ἀπόλλωνα, στόν Πάνα, στής Νύμφες. Τό σμήνος τῶν μελισσών, πού κάθισε στά χειλή του, προφήτεψε μ' αὐτόν τόν τρόπο τή μελλοντική του εύγλωττια.

7. Σπηλιά τῶν ΜΕΓΑΡΩΝ (Α.Σ.Μ. 2780)

Η ιστορία τῆς πόλης τῶν Μεγάρων ἀγγίζει τά δρις τῶν χρόνων τοῦ μύθου. Σύμφωνα μὲ τήν παράδοση, ὁ πρώτος οικισμός τῆς δημοιουργήθηκε ἀπό τούς Κάρες, στούς πρόποδες τοῦ ἐνός ἀπό τοὺς δύο λόφους πάνω στούς ὅποιους ἀναπτύχτηκε ὁ μιφθεατική ἡ πλάτη. Σύμφωνα μὲ τόν Παυσανία, ἡ πόλη πρέπει τό δύναμα τής ἀπό τό δυσυπόστατο ναό τῆς Δήμητρας καί τῆς Περσεφόνης πού ὄνομαζόταν «Μέγαρον» καί βρισκόταν στήν ἀκρόπολη. Κατά τόν Ἡρόδοτο, δῆμος, ἡ ὄνομασία ὀφείλεται στόν ἐπώνυμο ἥρωά της Μεγάρα. Στά τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα κοντά στή θέση «Κουρμουλούδης ἀποκαλύψτηκε τυχαία ἡ εἰσόδος σπηλιᾶς στή βορινή κατωφέρεια τοῦ θουνού καί στήν κορυφή μικρῆς χαράδρας πού καταλήγει στό μικρό χείμαρρο πού διαρρέει τή δυτικομεσθμερινή πλευρά τῶν

Κουρμούλων. Ἀπό τά εύρηματα συμπέρανον οι ἀρχαιολόγοι ότι ἡ σπηλιά θά χρησίμευε στήν Ἀρχαίοττα ὡς τόπος λατρείας τού Πάνα καί «τῶν συγγενών αὐτού θεοτήτων». Ή ἔρευνα περιορίστηκε σε αὐτό τό σημείο καί δέν προχώρησε σε βάθος, γιατί ἡ σπηλιά ἦταν γεμάτη πέτρες καί κομμάτια σταλακτικού ὄλικού, πού είχαν ἀποκοπεῖ ἀπό τήν κορυφή, σκεπάζοντας ὅλο τό δάπεδο.

Ως σήμερα δέν ἔχει γίνει καμία συηματική ἀνασκαφή ούτε στήν πόλη τῶν Μεγάρων ἀλλά ούτε καί στή σπηλιά, πού ἔχει γίνει βορά τῶν ἀρχαιοκαπήλων καί ἔχει καταστραφεῖ τελείως ὁ σταλακτικός τῆς διάκομος.

Τό 1965 ή Ε.Σ.Ε. ἀνάθεσε τήν ἔξερεύνηση καί χαρτογράφηση τῆς σπηλαίας σε ὅμαδα σπηλαιολόγων μέτεύθυνο τόν Κ. Ζερβουδάκη, ὁ ὀποίος καί κατέγραψε τά συμπεράσματα τής ἔρευνάς του καί παρέθεσε πίνακα ἀρχαιολογικῶν εύρημάτων (δόστρακα μικρῶν καί μεγάλων ἀγγείων, πήλινο εἰδώλιο τού Πάνα - εἰκ. 29,30), τά ὅποια συλλέχτηκαν στήν ἐσωτερική πλευρά τής εισόδου (εἰκ. 31) καί στό βάθος τού κυρίων θαλάμου.

Βιβλιογραφία

ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ι., «Ἀνασκαφαὶ σπηλαίου Πανός», Π.Α.Ε. 1958 (Μαραθώνας)
ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ Π., «Ἐκθεσις πεπραγμένων τῆς Ἐπαρείας», Π.Α.Ε., 1900 (Πόρνηθα).
TRAVLOS, J., «Pan» Bildlexikon, 1971 ('Αρκόπολη)

12. Μέγαρα: Εισόδος σπηλιᾶς.

13. Μέγαρα: Εσωτερικό τής σπηλιᾶς οπου παρατηρούμε τήν πολυπλοκότητα τού σπηλαιού (κοιλώματα, κολωνάκια κλπ.).

ΖΟΡΙΔΗΣ, Π., «Η σπηλιά τών Νυμφών Πεντέλης», Α.Ε. 'Αρχ. Χρον.' 1977.
 ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ Δ., Τό Διαφί: 'Αθηνών', 1920.
 ΤΡΑΥΛΟΣ, Ι., «Σπήλαιον Πανός παρά τό Διαφί», Α.Ε. Τεύχος 'Εκαπονταεστρίδος του 1, 1937.
 WELLER, C., «The cave at Vari», A.J.A., 1903
 ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ, Ι. - ΤΡΑΥΛΟΣ, Ι. «Ανασκαφή κήρουνα ἐν Μεγάροις», Π.Α.Ε., 1934.

Attic Caves Dedicated to the God Pan

Ch. Deligiorgi - Alexopoulos

Caves and natural sanctuaries dedicated to Pan, a deity of nature, are located far from the urban sanctuaries.

1. The Oenoe B cave, Marathon, Attica, consists of ten halls overloaded with stalactitic and stalagmitic material. The archaeological finds belong to the Prehistoric, Classic, Roman and Byzantine period. 2. The cave located in the S-Q side of Parinis mountain is called «Pan's cavern» or «cavern of the lamps» due to the multitude of lamps found in it. It consists of two halls that have produced a significant number of inscriptions, dedicatory reliefs, etc.

3. The cave of Pan on the NW slope of the Acropolis hill is adjacent to three major ones dedicated to Apollo. It was assigned to the cult of Pan after the Marathon battle in 490 BC.

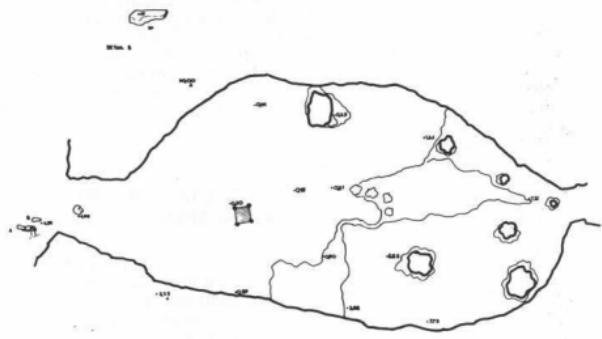
4. The cave «Nymphaeum», on Penteli mountain is small but important since two significant dedicatory reliefs were found there: the one, dated in 350 BC, has a representation of Pan, the Nymphs, Hermes and of three quarry men, the dedicators. The other, dated forty years later than the first, exhibits a scene taking place in a cave.

5. The cave of Pan at Daphni, Attica is located close to the Byzantine monastery. The archaeological finds are not important but serve as terminus for its dating: the cult performed in the cave ranges from the Prehistoric period to the end of the 5th century BC.

6. The cave «Nympholiptou» at Vari, Attica is located high on Hymittos mountain. The finds date from the 6th to the 2nd century BC, nevertheless the coins of 307-408 AD found in it indicate a resumption of use after a gap of four to five centuries.

7. The cave of Megara that has not as yet been excavated methodically has produced a few survey finds, which can be dated in the classic era.

ΤΟ ΚΩΡΥΚΕΙΟ ΑΝΤΡΟ

Σχεδίαγραμμα τοῦ Κωρύκειου Ἀντρου

Τό Κωρύκειο "Αντρο", ή σπηλιά που είναι άφιερωμένη στόν Πάνα καὶ στίς Νύμφες, βρίσκεται στή βορεία πλαγιά τοῦ Παρνασσού σε ύψομέτρο 1360 μ. «Ανθρώπινη παρουσία έχει διαπιστωθεί ήδη στήν παλαιολιθική ἐποχή, οι συστηματικές, δημος, ἀνασκαφές ἀφορούν τή νεολιθική περίοδο.

Στή μικηναϊκή ἐποχή ή κίνηση στό σπήλαιο ένταθηκε καὶ τά ἀρχαιολογικά λείψανα πού βρέθηκαν δίνουν τήν ἐντύπωση πώς ἐνώ σύχναζαν ἄνθρωποι, ωστόσο δέν κατοικούσαν ἕκει. Καὶ καθώς αὐτή ή ἐποχή συμπίπτει μέ τήν περίοδο τῆς ίδρυσης τῶν Δελφών, είναι πολὺ πιθανό τό σπήλαιο νά ἀποτελεύσει τό πρώτο θρησκευτικό κέντρο τής περιοχῆς. «Από τόν δο ιαίνα καὶ μετά τά εύρημα στό Κωρύκειο «Αντρο» πλήθανον. Είναι κάθε λογής ἀντικείμενα. «Ανάμεσά τους τά ποι πολυάιθιμα είναι τά ἀγγεία, τά πτηλία ειδώλια καὶ οι προτομές, καθώς καὶ τά δαχτυλίδια καὶ οι ἀστράγαλοι. «Η αἰγλή, δημος, τοῦ σπήλαιο φαίνεται νά ἔχει οθήσει στή ρυμαϊκή ἐποχή. Οι μαρτυρίες τοῦ Πλούταρχου (1ος αι. μ.Χ.) καὶ τοῦ Πλουσίανος (2ος αι. μ.Χ.) συμφωνοῦν στό διτό τό σπήλαιο είχε χάσει πά τό λατρευτικό του χαρακτήρα.

Τί, δημος, ὅδηγησε στό συμπέρασμα διτό η σπηλιά αὐτή ήταν ἀφιερωμένη

στόν Πάνα καὶ στίς Νύμφες; Πλήθος ἀγάλματιδα ἀπό τό μορφή τοῦ Πάνα, ἵνα πέτρινο ἀνάγλυφο, πού δείχνει τίς νύμφες νά τίς ὅδηγει ὁ «Ἐρμῆς (διμοις ἔχουν βρεθεῖ σέ σπηλαια τής Αττικῆς, θλ. σελ45, καθώς καὶ σέ ἀλλα μέρη, δημος τό σπήλαιο Πιτσά, θλ. σελ. 23, στήν Κρήτη στό σπήλαιο τοῦ Λερά, στήν Ηθάκη, στά Φάρσαλα, στή Χαλκιδική, στήν Ανάτ. Μακεδονία, στή Θάσο, στούς Ασκρούς). Σέ δια τά ιερά πού είναι ἀφιερωμένα στής νύμφες, τήν πλειονότητά τῶν προσφορῶν τήν ἀποτελοῦν γυναικεία ειδώλια. Καὶ ἐδό τό Κωρύκειο «Αντρο» δέν ἀποτελεῖ ἐξαιρεση. Τά ἀφιερώματα πού έχωρίζουν σ' αὐτή τό σπήλαιο είναι πλήθος ἀστράγαλοι. Τί ἀντιπροσωπεύουν, δημος, αὐτοί; Είναι τάχα παιδικοὶ χνιδι (νύμφες προστάτιδες τῶν μικρῶν παιδιῶν) ή μήτων είναι ὀργανα μαντείας: «Αν δεχτούμε αὐτή τή δεύτερη ὑπόθεση καὶ τή συνδέσουμε μέ τόν «Υμνο στόν «Ἐρμῆ (στ. 550-556), τότε μποροῦμε νά ὑπόθεσουμε δημος πρίν ἔγκατασταθεί η Πιθά στούς Δελφών όπήρχε ήδη μαντείο στό Κωρύκειο «Αντρο».

Εὐχαριστοῦσήμε τόν κ. Pierre Armandy, τ. Διευθυντή τής Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής τής Αθήνας, πού μός ἐπετρεψε νά διτλήσουμε πληροφορίες ἀπό τό δόρπο του L' αντε Corycien II, BCH, Suppl. IX.